

ILONA SÁRMÁNY PARSONS

GONDOLATOK AZ EGYESÜLES UTÁNI ELSŐ FÉLSZÁZAD KULTÚRTÖRTÉNETI VÍVMÁNYAIRÓL

CULTURAL ACHIEVEMENTS IN THE FIFTY YEARS AFTER THE UNIFICATION

Ahhoz, hogy Budapest még a reformkorban Széchenyi által megálmodott kulturális metropolissá váljon, az államnak, a politikai és kulturális elitnek és végeredményben az ország egész társadalmának áldozatkész, szorgos és kitartó munkájára volt szükség. Valójában hihetetlen optimista lendülettel és feszített tempóban valósult meg ez az álom; a város pár évtizeden belül rendelkezett a mindenkor polgári nemzetállam fővárosától akkoriban Európa-szerte elvárt kulturális intézményrendszerrel, egyre nagyobb teret nyert a municipiális mecenatúra a városi reprezentációban, egyre színesebbé, gazdagabbá és differenciáltabbá vált a társasági élet mint a kulturális közélet inszenzált (megrendezett) fóruma, és a polgárok egyre lelkesebben vettek részt a művészeti eseményekben, életük elengedhetetlen része lett a kulturális rendezvényeken való részvétel.

A kötet második részének tanulmányai kultúrtörténeti témákat tárgyalnak, és vagy új tényanyagot tárnak az olvasó elé, vagy új aspektusból közelítik meg azokat.

Erdei Gyöngyi rendkívül anyaggazdag tanulmánya a frissen egyesült főváros képzőművészeti mecenatúrájának öt évtizedét tekinti át úgy, hogy két korszakra bontja az időszakot. Az igen gazdag, most először közölt levéltári anyagon alapuló, a szakemberek számára is igen sok meglepetést tartogató feldolgozás először tekinti át kronologikus sorrendben és részletesen a főváros igen szerteágazó műpártolásának fejlődését a meglehetősen szerény kezdetektől az első világháború végéig bezárólag. A történész szerző természetesen nem értékelhette stílustörténeti és ízléstörténeti szempontból is árnyaltan a különböző megbízások és műtárgyvásárlások kultúrtörténeti jelentőségét, munkája így is nélkülözhetetlen alapul fog szolgálni mindenkinek, aki a dualizmus korának képzőművészeti kultúrájával fog foglalkozni. A különböző zsűriek, képzőművészeti bizottságok jegyzőkönyveinek anyaga híven regisztrálja egy-egy pályázat sorsának fordulatait, új megvilágításba helyezi a kor kultúrpolitikai döntéseit, továbbá arról is tájékoztat, hogy milyen anyagi juttatások illették a művészeket, azok mennyire nem tartották be a határidőket, vagy hogy milyen ügyesen tudták a maguk hasznára fordítani (pl. Benczúr Gyula vagy akár Márffy Ödön esetében) a dolgok menétét. Újabb, egészen konkrét esetek is előkerültek arra vonatkozóan, hogy milyen közvetlen szerepe volt egyes politikai döntéseknek vagy személyes politikai nyomásnak abban, hogy ki kapja meg egy-egy fontos köztéren felállítandó emlékműre a megbízást (pl. Kossuth Ferenc szerepe az apja számára felállítandó emlékmű esetében).

Míg úgy 1900-ig kétségtelenül a historizmus művészei és hívei domináltak a bizottságokban, a szecesszió és a többi kortárs modern művészeti törekvés a városi mecenatúrában éppúgy, mint az amúgy is Budapesten zajló, a fővárosban lévő országos súlyú művészeti fórumokon csak 1905 után tudott átütő sikert elérni. Ez viszont lehetővé tette, hogy az új, Bárczy István alatti fővárosi mecenatúra teljesen stílust váltson, ami természetesen együtt járt az amúgy is esedékes generációs váltással is. Miként a várospolitikai szinte minden lényeges területén, így a művészeti mecenatúrában is új korszak köszöntött be, merész, jövőbe mutató koncepcióval már bátran lehetett tervezni. Így a Fővárosi Múzeum eredetileg szigorúan helytörténeti jellegűnek szánt gyűjteményének fejlesztési elveit ekkor tárgyják ki, és lefektetik egy olyan fővárosi képtár gyűjteményi alapjait, melyben a mindenkor kortárs képzőművészeti avantgárd lenne képviselve. Bárczi István főpolgármester szemé-

lyes ízlése és személyes baráti kapcsolatai éppúgy nagy szerepet játszottak az új, a fiatal művészek számára városi művészi megbízásokat biztosító kultúrpolitikai koncepció kialakításában, mint a magyar képzőművészeti élet radikális modernizálódásának egyre gyorsulóbb, sodró ereje. A tízes évek elején hatalmas lendülettel elindult egy olyan urbanisztikai megújulás Budapesten, ami – éppúgy, mint valamivel korábban, 1900 körül Bécsben vagy Prágában – rendkívül fontos szerepet juttatott a különböző képzőművészeti ágaknak az új közintézmények, iskolák, könyvtárak stb. építésénél, ezáltal is azt remélve, hogy sikerül kinevelni egy új, a korábnál műveltebb és sokkal szélesebb társadalmi bázison nyugvó városi közönséget a kultúra számára. Optimizmusuk és alkotókedvük létjogosultságát – annak ellenére, hogy a háborús és az utána következő nehéz idők elsöpörték őket – beigazolta az idő: az általuk életre hívott intézmények és megépített épületek a főváros és az ország kulturális örökségének egyik legbecesebb részét képezi.

Hasonlóképp jelentős kulturális tett volt a művészeti intézményrendszer két fontos gyűjteményi pillérének, a Szépművészeti Múzeum gyűjteményi gerincét képező Eszterházy Képtárnak a megszerzése, továbbá az Iparművészeti Múzeum létrehozása.

Az előbbiről Szvoboda Dománszky Gabriella gondosan megkutatott, aprólékos filológiai elemzésen nyugvó tanulmánya szól, a másiktól Ács Piroska hasonlóan szakszerű, gondos írása. Az Eszterházy Képtárról szólva új eredményként könyvelhetjük el az 1989 előtti szakirodalomhoz képest, hogy újra kellő súllyal és respektussal elemzi a szakma a magyar arisztokrácia szerepét az ország kulturális modernizációjában (I. Eszterházy Pál herceg). Speciális elhelyezést kívánó muzeumi gyűjteményekről lévén szó, indokolt volt, hogy mindkét tanulmány tárgyalja egyben az épületeket is, melyekben azok elhelyezést nyertek. Természetesen az Iparművészeti Múzeum Lechner Ödön által tervezett palotája, éppen mert mérföldkövet jelent a magyaros stílus megteremtésére tett kísérletek sorában, igen nagy teret kapott.

Igen sok építészeti vonatkozása van Buzinkay Géza teljesen új anyagot feldolgozó, friss és a főváros kulturális életének fontos modern aspektusát körüljáró tanulmányának, ami a sajtónegyed kialakulásáról szól. Valójában a szerző a sajtónegyed állandó átalakulásának, a súlypontok időről időre a város különböző részeibe történt áthelyeződéseiről ír. Azon kevés szerző közé tartozik, aki a téma tárgyalásánál túllépi az első világháború korszakhatárát, és a második világháborúig követi a sajtónegyed történetét. Míg az 1880-as években a kiadók és nyomdák a Váci körúton és környékén telepedtek meg, és az itt működő lapkiadói vállalkozások Bródy Zsigmond sajtóimpériumához tartoztak, addig az 1890-es évek végén egy második sajtócentrum is megformálódott immár a Nagykörút és a Rákóczi út kereszteződésének a környékén. Legszebb, leghíresebb, de még mindig veszélyeztetett sajtópalotája, a New York-palota kávéházával egyetemben évtizedekre kijelölte a város hírlapírásának és egyben irodalmi életének egyik legérzékenyebb „ideggócát”. Nem lehet nem nosztalgiaiával olvasni a tanulmány utolsó passzusait, melyek ennek az eltűnt világnak az atmoszféráját, hangulatát evokálják, ami annyira szerves része volt a nagyvárosi kultúrának a legutóbbi időkig.

Az utóbbi évtizedben tanulmányok sokasága jelent meg a főváros építészetéről, az egyes épülettípusokról a lakóházaktól a bankokon és egyéb középületeken át a monumentális alkotásokat elemző monográfiáig. Ebben a kötetben így csak egy tanulmány képviseli az építészetet. Gergely Katalin három különböző lakásépítési modellt tárgyal, melyek az 1910-es évek eleji Budapesten épültek fel, egy időben a Bárczy István nevéhez fűzött ún. fővárosi kislakásépítési akcióval. A három különböző finanszírozású, más-más társadalmi rétegek igényeit kielégítő telepet az kapcsolja össze, hogy szegről-végről mind a három a tizenkilencedik század folyamán Angliában kidolgozott lakásépítési reformelgondolások örököse, a kertváros modell ihlette őket. A Százados úti kislakásos telep az említett fővárosi lakásépítési program szerves része volt, és finanszírozási rendszere a hosszú lejáratú kölcsönökkel az egyik legsikeresebb akciója volt a székesfővárosnak a lakásínség enyhítésére. A második példa az óbudai gázgyári kolónia, egy kapitalista gyárüzem paternalista jellegű, de motivációjában egyaránt filantróp és korporatív önvédelmi ideológián alapuló telepe. A

századfordulón már Európa-szerte igen elterjedt jelenség volt, hogy egy cég az alkalmazottai számára a kor technikai szintjének megfelelő kvalitásos lakásokat biztosított addig, ameddig a cég alkalmazottai voltak. A függőségi viszony ellenére ez a lakásforma rendkívül népszerű volt és valóban kialakított egy sajátos közösségi tudatot a cégen belül.

Angliában pl. a filantróp tevékenységéről nevezetes Cadbury csokoládégyár épített az 1880-as években munkásai számára egy családiház-telepet. Egyre több cég ismerte fel az előnyeiket annak, hogy ha munkásai és alkalmazottai megfelelő körülmények között élnek, az hosszú távon a cég számára is előnyöket jelent, megbízható és hűséges szakszolgálatot biztosít a számára.

Egy közeli példa Ausztriából pl. a Krupp cég ottani lerakatának mintatelepfaluja, Berndorf. Ilyen esetekben a tervezők az összes kommunális épületet is megtervezték, és a telepet kertvárosi jelleggel alakították ki.

Gergely Katalin harmadik, a tanulmányban tárgyalt villatelepe a Kis-Svábhegy oldalában épült „Bírák és ügyészek villatelepe”, amit 1911 és 1913 között Árkay Aladár épített. Természetesen ez a villatelep teljesen más minőségi kategóriába tartozik, mint az előző kettő. Sok (kommunális és egyéb) kedvezmény felhasználásával kedvező kölcsönök mellett egy jómódú polgári réteg számára épült, ily módon az első, egyetlen foglalkozási ágra alapuló szegregációs telep volt Budapesten. Távoli előképének tekinthető a Londonban az 1870-es évek végén, 1880-as évek elején épült kertváros, a Bedford Park, ahová ha nem is azonos foglalkozási ághoz tartozó családok költöztek, de egy többé-kevésbé azonos érdeklődésű értelmiségi és művészi réteg, akiknek hasonló életforma-ideáljai voltak. Ez a kertváros lett a későbbiekben a legtöbb angol középosztálybeli villanegyed, ill. kertváros prototípusa. Az egyes családi házak, villák egyéni tervezésűek voltak annak ellenére, hogy csupán egy-két alaprajzi típust variáltak. Ha a házak stílusa nem is, de Árkay tervezési koncepciója minden bizonnyal a századfordulón közismert Bedford-parki kertváros példáját folytatta.

F. Dózsa Katalin tanulmánya a város társasági életének kibontakozását mutatja be, a bálók, lóversenyek világát, mindazt a lüktető életet, ami szintén hozzátartozik a kultúrához. A társadalmi nyilvánosság megannyi színhelyéről kapunk eleven pillanatfelvételt, új divatokról új szokásokról, mint pl. a korcsolyázás. Az udvar és a társasági élet vezető személyiségeinek miniatűr portréit teszük színessé a társasági életről rajzolt tablót.

A kötet záró tanulmánya a magyar kultúrtörténet-írás elhanyagolt, de szinte minden embert érdeklő témájához nyúlt: egy múlt századi orvoscsalád háztartási naplójára alapozva a kor étkezési kultúráját, szokásait mutatja be. A sajnós igen ritka forrás nemcsak élvezetes és érdekes, de igen fontos kultúrtörténeti tényanyagra hívja fel a figyelmet, az egészség kérdéseivel is összefüggő kutatások alapjául is szolgálhat majd. A szerző, Vigh Annamária érdeme, hogy a tanulmány valóban élővé teszi a száz évvel korábban élt család mindennapjait.

A főváros kultúrtörténetének új szempontú feldolgozása még előttünk álló feladat, de miként ezek a tanulmányok is bizonyítják, az új szemléletű kutatások már megkezdődtek.

ERDEI GYÖNGYI
A FŐVÁROSI MŰPÁRTOLÁS TÖRTÉNETE
1873–1918

Az itt következő két tanulmány a fővárosi mecénatúra két különálló – mégis sok tekintetben hasonló – időszakát tekinti át. A folytonosság természetes, hiszen a történeti korszakváltás legtöbbször lassú átmeneteken keresztül valósul meg, s az új viszonyok a korábbiak számos elemét megőrzik. Különösen igaz ez a várospolitikai területén, ahol az új periódus a hivatali struktúra átalakítását is igényelte.

Az 1873-ban megindult gyors ütemű városfejlesztés, mely a népesség nagymérvű gyarapodásával, az iparosodással s a modernizáció felgyorsulásával is együtt járt, nemcsak Budapest külső képét változtatta meg, de társadalmi szerkezetét is átalakította. Itt jött létre az a szűk körű – de jelentékeny társadalmi súlyú – művelt polgári réteg, amelynek európai horizontja és anyagi ereje révén a főváros az ország kulturális és művészeti központjává válhatott.

Ehhez a mecénatúra látványos terepet nyújtott, s a városvezető elit Budapest művészeti életében – már az első évektől – kezdeményező szerepet vállalt.

A két időszak összevetése egyben a hivatali struktúra s az értékpreferenciák változását is érzékelteti. Az elemzés során jól követhetők a művészeti stílusok átalakulásának folyamatai is, amelyekre a két korszak városvezető elitjében különböző válaszok születtek.

I.
KOR- ÉS SZÉPSÉGESZMÉNY
A FŐVÁROSI MECENATÚRA ELSŐ ÉVTIZEDEI*

1. A KEZDETEK

A városegysítés időszakában az új fővárosi hatóság lázas sietséggel kezd a hiányzó infrastruktúra megteremtéséhez, a művészetpártolás azonban csak tevékenysége perifériáján kap minimális teret. A lakosság gyarapodása s a népoktatási törvény bevezetése mindenekelőtt nagyszámú iskola építését tette szükségessé. A tanács jelentékeny összeget áldozott ezekre a beruházásokra, de oly nagymérvű takarékoságot érvényesített, hogy a megvalósult alkotások – néhány kivételtől eltekintve – művészeti szempontból nem voltak példaértékűek, kiemelkedőek. Előfordult, hogy épületeket szobrászati díszítéssel láttak el, s a főváros – kegyúri feladatköréből adódóan – több templomot létesített, melyek számára festmények és szobrok is készültek.

A városfejlesztéssel párhuzamosan futó művészeti tervezés igénye azonban csak az 1870-es évek végén fogalmazódik meg. E rövid periódus egyik érdekes alkotása az Ybl Miklós tervei alapján épült neoromán-neogótikus stílusú ferencvárosi templom (1867–79), melynek belső terét Than Mór és Lotz Károly freskói díszítik. „Szent Lászlónak kiemelt hely jut ebben a programban ... Than festményén a vízfakasztást a szent teljes királyi pompában, koronásan végzi

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készült.